

Träruckel, nödbostäder och spisrum

**– om arbetarnas
bostadsförhållanden
på Maria Sandels tid**

Ewa Bergdahl

c Ewa Bergdahl och Maria Sandelsällskapet
Typsnitt: Cambria 12 punkter
Tryck: Transportarbetareförbundet, Stockholm 2015
ISBN:978-91-981828-0-4

Maria Sandelsällskapet
c/o Ewa Bergdahl
ewabergdahl@hotmail.com
mobil 0723-948 844

Varmt tack till Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Monica Kindh och Stockholms Stadsmuseum för foton.

Förord

Maria Sandel anses med rätta vara vår första kvinnliga proletärförfattare. Hon levde i Stockholm mellan åren 1870 och 1927 och delade bostadsförhållanden med många av Stockholms fattigaste arbetarfamiljer. Det är också dessa och deras vardagsslit som hon skildrar så insiktsfullt i sina böcker. Bostadsbristen var då liksom nu enorm och Maria Sandel bodde under sitt liv på två olika adresser på Kungsholmen i Stockholm. Först bodde hon och modern på Parmmätaregatan 23 där de delade fastigheten med några av stadens många trasproletärer och småtjuvar. Därefter bodde de i nödbostäderna på Mariebergsgatan i Stadshagen vid Flemminggatans västra ände. Här bodde framför allt fattiga familjer med många barn och ofta med frånvarande fäder. Det är därför i första hand kvinnornas och barnens verklighet och dagliga bekymmer som hon berättar om i sina böcker.

I det här lilla häftet har vi valt att fokusera på bostadsförhållandena i Stockholm för drygt 100 år sedan. Både genom Maria Sandels noveller och romaner och genom den samtida pressens reportage kan vi få en inblick i hur verkligheten tedde sig för den som växte upp bland Stockholms mindre bemedlade. Vräkta familjer tvingades ibland flytta ut i utmarkerna och bygga sig skjul av brädstumpar och trälådor. Stockholms stad betraktade detta med lika oblida ögon som många idag betraktar de romska tiggarnas provisoriska boplatser. Även om många idag har fått en bättre bostadsstandard finns det fortfarande en del som lever som på Maria Sandels tid.

Maria Sandelsällskapet

Ewa Bergdahl, ordförande

Maria Sandels Kungsholmen

Runt förra sekelskiftet växte Stockholm som stad oerhört snabbt. Så snabbt att det inte fanns bostäder att uppbringa till alla som sökte sig till staden från olika delar av landet.

Industrierna och fabrikerna växte och behövde arbetskraft och på landsbygden fanns vid den här tiden ett stort befolkningsöverskott. Bostadsbristen var redan år 1870 mycket stor i Stockholm och de närmaste årtiondena kännetecknades av ett snabbt och omfattande byggande av bostadshus.

Staden expanderade utåt malmarnas yttre delar med raka gator och flervåningshus i sten. Under 1880-talet fick till exempel den mellersta delen av Kungsholmen sitt nuvarande utseende, men här och där fanns på Kungsholmen fortfarande kvar mindre områden med små träkåkar och obebyggda tomter.

Kring sekelskiftet 1900 rådde fortfarande mycket stor bostadsbrist i Stockholm och de bostäder som fanns att tillgå för arbetare var i de flesta fall i bedrövligt skick. De hyrdes ut till ockerhyror och blev snabbt överbefolkade. Bostadsundersökningar som gjordes kring sekelskiftet 1900 visar att arbetarfamiljerna många gånger betalade mer per kvadratmeter för sina illa utrustade spisrum än vad överklassen betalade i sina stora paradvåningar. Många arbetarfamiljer tvingades därför, trots trångboddheten, att ta inackorderingar för att över huvud taget kunna betala hyran.

I Stockholm nära fördubblades folkmängden under 1800-talets sista två decennier, från ca 168 000 invånare till drygt 300 000 personer. Det anordnades på många håll olika for-

mer av provisoriska bostäder. Många av dessa var enkla oisolerade brädbaracker eller ibland bara ett "bås" avskilt med ett draperi i någon nedlagd fabrikslokal eller uttjänt kasern. Vatten och avlopp var det dåligt bevänt med och uppvärmningen bestod oftast bara av en kakelugn eller spis som arbetarfamiljerna själva måste skaffa ved till. Vatten fick man hämta året runt i en gatupump och avloppet bestod av rännstenen. Sjukdomar spreds snabbt i de trångbodda kåkarna och barnadödligheten var hög. Kungsholmen kallades i folkmun för "Svältholmen". Området utgjorde närmast en utmark

kring förra sekelskiftet. Här fanns längs de båda huvudgatorna Flemminggatan och Hantverkargatan många industrier och fabriker och behovet av arbetskraft var stort. De arbetare som bodde på Kungsholmen vid den här tiden hade usla löner och tillika usla bostäder.

**Maria Sandel som ung flicka. Endast 17 år gammal emigrerade hon 1887 till USA, där hon arbetade som hembiträde i fyra år.
Foto: privat**

Maria Sandel föddes 1870 i Stockholm. Hennes far var dräng vid ett garveri och arbetade senare som stadsbud. Han avled när Maria Sandel bara var några år gammal. Modern försörjde sig och dottern med hemstickning och skötte samtidigt en liten utskänkningsbod för mjölk och öl på Parmmätarega-

tan 23 på Kvarnberget på Kungsholmen. Denna verksamhet drev hon tillsammans med sin dotter under närmare 30 år. Modern var helt döv och Maria Sandel förlorade redan i 25-årsåldern stora delar av sin hörsel. Det berättas att de båda kvinnorna kommunicerade med sina kunder via pappersslappar och att kunderna själva fick väga och mäta upp det som skulle köpas. Mjölkkaffärerna i städerna hade tillsammans med tobaksaffärerna de längsta öppettiderna av alla butiker. Försäljning av mjölk pågick från sex på morgonen till tio på kvällen och man hade även söndagsöppet efter gudstjänsten.

Det märkliga namnet på gatan kom sig av att parmmätaren, nämligen den som ansvarade för uppmätningen av höet som kom med de fullastade mälarskutorna in till kajerna vid Kungsholmens södra del, sedan 1700-talets mitt hade sin bostad i ett hus vid gatstumpens södra del. En parm var ett gammalt volymmått och motsvarade ungefär 17 kubikmeter med dagens måttstock.

Kvarnberget var det höjdområde som idag kallas för Kungsklippan och som ligger på Kungsholmens södra del. Namnet hade berget fått efter en väderkvarn. Runt förra sekelskiftet var det täckt av ett gytter av små ålderdomliga stugor och hus med täppor och trädgårdar blandat med en hel del ruckel och uttjänta arbetarbostäder. Gränder, trappor och små gatstumpar skapade ett virrvarr av smala grusade uppfartsvägar och backar mellan byggnaderna. På Södermalm finns idag fortfarande små områden kvar med denna typ av bebyggelse, som idag är renoverad och moderniserad. De här områdena betraktas idag som pittoreska inslag i stadsbilden. Vid förra sekelskiftet höll inte staden med någon renhållning här uppe. Rännstenar och gränder var tidvis fyllda med sopor och avfall. Området ägdes till största delen av Bolinders verkstäder som

hade sin stora industrianläggning nedanför berget. Förutom att arbetare och även en del tjänstemän anställda vid Bolinders bodde här med sina familjer, var området också ett tillhåll för trasproletärer, lösdrivare och småtjuvar. Särskilt Parmmätaregatan 21-23 var ett okänt kvarter, medan andra delar av gatan hade små grönskande innergårdar med kratade grusgångar.

Maria Sandel bodde med sin mor på Parmmätaregatan 23. Här är huset fotograferat mot norr.

Foto: Kasper Salin, Stockholms Stadsmuseum

Och här är den slitna fastigheten på Parmmätaregatan 23 fotograferad mot öster strax innan den revs. (nuvarande adress är Kungsklippan 16, kvarteret Diamanten). I många av Maria Sandels berättelser möter vi här fattigfolk, prostituerade och uteliggare, som hon skildrar med både realism och viss ömsint humor.

Foto: Bodin (troligen 1900) Stockholm Stadsmuseum

Stockholmsförfattaren Per-Anders Fogelström har beskrivit bebyggelsen på Kvarnberget i sin bok om Kungsholmen:

Kvarnberget var ett virrvarr av grändstumpar, trappor och genvägar. Många av husen låg fint inbäddade i grönska, andra på kala klippkanter. Området hade bara en enda gatupump och det var dåligt ordnat med avlopp. /.../ Intill Västra Kvarngränd och Pipersgatan låg traktens mera ökända kvarter, dit hörde också husen högst uppe vid Parmmätaregatan. I närheten låg också bergets enda högre hus; Ungkarlshärbärgen 'Hotell Västtermalm'. Parmmätaregatan 23 hörde till dessa de ökända kåkarna. Där bodde Maria Sandel och hennes mor.

I Maria Sandels första bok *Vid svältgränsen och andra berättelser. Skildringar ur Stockholmslivet*, som utkom 1908 på GEBERS förlag i Stockholm, finns många beskrivningar av de bedrövliga bostadsförhållandena och vilka problem de förde med sig både vad gäller bristande hygien, grogrunden för sjukdomar och svårigheterna att ge barnen en dräglig tillvaro och god uppfostran.

Maria Sandels perspektiv är framför allt arbetarkvinnornas. Deras fruktlösa och självupppoffrande försök att hålla samman familjerna och att få de låga arbetarlönerna att räcka till livets nödtorft. Eftersom Maria Sandel levde och bodde tillsammans med de allra fattigaste ur arbetarklassen är hennes skildringar av miljöerna och bostäderna knappast tagna ur fantasin. Så här beskriver hon i boken *Virveln* en hemstic-kerskas situation:

Sylvia sitter vid lampans sken och 'knackar hörn', hon har gjort det alltsedan hon kom hem från syfabriken, det lider nu mot midnatt. /.../ Alltid detsamma kväll efter kväll till långt in på natten år ut, år in. /.../ Hennes arbetsbord är flyttat till golvet mitt för att ge plats åt fyra bäddar. Hon är omgiven av mor och syskon, de har slumrat in vid ljudet av hennes knackningar.

I samma bok har Maria Sandel beskrivit hur några ur fackföreningen besöker en f.d. strejkbrytare för att hjälpa hans familj ekonomiskt. Skildringen av bostaden och dess invånare ger en tragisk bild av hur en arbetarfamilj kunde ha det:

De snubblade genom den svagt upplysta portgången och vidare över en gård, vars kullersten stack upp här och där genom snötäcket. Därpå inträdde de i en lång, unket luktande, kolmörk gång./.../ Dörren slogs upp /.../ en från luftström störtade över

dem, när dörren till rummet slogs upp. På byråhörnet stod en lampa utan kupa, som lämnade rummets hörn i mörker och spred blott ett matt ljus i sin närmaste omkrets. Från vägg till vägg löpte ett sträck, på vilket hängde kläder till torkning, under sängen stack fram en trasig sko, luden av mögel. Längst bort i rummet tyckte sig Knut märka konturen av en soffa. Lur såg han inte till, men barnen var alla tillstädes – de skockade ihop sig, sex blåfrusna stackare, uselt klädda; den minste bars på armen av äldsta syster, en spinkig tioåring med hungrig blick.

Handlingen i boken *Virveln* som utkom 1913 tilldrar sig under storstrejken 1909. Strejken pågick under tre höstmånader och bestod till största delen av arbetsgivarnas lockout-er, som utestängde arbetarna från arbetsplatserna och innebar att nästan hela Sveriges produktion stod stilla. Fackföreningarna var små och hade inga stora strejkkassor att ösa ur. Många arbetarfamiljer svalt och led nöd. Men solidariteten var samtidigt stark och man hjälpte varandra så gott det gick. Bostädernas usla standard var dock något som var svårt att komma åt. De illa isolerade barackerna och de små lägenheterna som oftast bara bestod av ett enda rum, var förödande.

En undersökning av trångboddheten i Stockholms arbetarkvarter från mitten av 1890-talet och framåt visar att mer än hälften av alla arbetarfamiljer i huvudstaden hade minst en inboende och att medeltalet invånare per rum var tre personer. Oftast bodde arbetarfamiljerna i ett rum eller i bästa fall ett rum med ett litet kök. I statistikern Josef Guinchards bostadsundersökning, som gjordes under åren 1900-1902, framgår att 63 procent av Stockholms arbetarfamiljer bodde i ett rum eller ett rum och kök och att över hälften av dessa bostäder karaktäriserades som överbefolkade d.v.s. det var fler än tre personer boende i varje rum. Författaren och samhällsde-

battören Gustaf af Geijerstam konstaterade 1894 i sin sociologiska undersökning; Anteckningar om arbetarförhållandena i Stockholm, att de många arbetarbostäderna som byggdes i rasande fart under den här perioden var av urusel kvalitet och att systemet med de skyhöga hyrorna orsakade att många fattiga familjer blev uppsagda och ställda på bar backe redan efter några år. De tvangs då flytta allt längre ut från stadens centrum till nya dåligt byggda kåkar med höga hyror. De tömda fastigheterna byggdes därefter om och renoverades så att "bättre folk" kunde flytta in. af Geijerstam påpekar att arbetarfamiljernas funktion helt krasst varit att "torka ut fukten åt de rika och mera bemedlade."

Den 5 oktober 1899 införs en artikel om bostadsbristen i tidningen *Social-Demokraten* signerad Holger W. Den är föranledd av att Stockholm stad avser vräka de familjer som bosatt sig på stadens mark ute vid Stadshagen, området längst västerut på Kungsholmen. Det ägdes av Stockholms stad och var i det närmaste en vildmark. Det var hit ut till skogen som en del familjer tvingades flytta, när de blivit vräkt från sina bostäder. Området hyste även luffare och original, som vintertid behövde någon form av tak över huvudet. Skjulen av brädstumpar och gamla trälådor talar sitt eget språk.

**Hydda i Stadshagen.
Foto: Stockholms Stads-
museum**

Det rådde ett förfärligt elände bland de fattiga, som innekodde i de usla trækåkarna i Stadshagen, där vinden spelade fritt mellan gapande, tunna och murkna väggplankor. De flesta av de familjer, som tagit sin tillflykt till dessa bräckliga hyddor – utan eldstad och fönster – hade barn, som merendels, då den kalla årstiden utbröt, fingo ligga överhöljda av paltor, för att icke frysa sig fördärvade. På detta elände har nu efter fattigvårdsinspektörens initiativ blivit ett slut. De fattiga få en första tillflykt på asylerna, barnen bliva utackorderade för att undslippa det fördärvliga inflytandet från dåliga föräldrar, och ansträngningar sparas framför allt icke för att söka bereda arbetstillfällen åt de behövande.

En annan av de illegala bostäderna i Stadshagen runt förra sekel-skiftet.

Foto: Stockholms Stadsmuseum

Reportern på *Social-Demokraten* skriver vidare:

På mitt skrifbord ligger en hög trafve bref och anteckningar från de fattigas Stockholm. Den trafven har ökats ohyggligt under de senaste dagarne. Men i går morse, redan innan jag kom till redaktionsbyrån, hade ytterligare två personliga besök gjorts för att få någon av oss att gå och se deras elände. Och gråtande kom en kvinna igen någon timme senare, för att ännu en gång bedja oss göra ett besök hos dem.

Jag gick.

*Det är icke möjligt att gifva plats för all klagan, hur berättigad den än är. Vi skulle kunna fylla spalter hvarje dag med dylikt – men det tjänar intet till. De, som kunna hjälpa, vilja icke. De, som vilja, **förmå ej**.*

Uppe i Stadshagen, bortom de baracker jag förut besökt och beskrifvit, ligga här och där små kojor af bräder och plåt eller torfklädda grottor i bergen. Nio familjer eller hushåll ha här sitt hemvist, i smuts, ohyra, elände och fattigdom. En och annan familj af dem har dock kunnat göra det riktigt hemtrefligt åt sig.

Nu skola de vräkas, ty det är stadens mark som de olofvandes byggt på eller gräft sig in uti. Staden har visserligen icke någon annan plats för de fattiga stackarne, men då det nu en gång är stadens mark så får ingen bo där. Icke ens för betalning.

Att de fattiga däruppe i hålorna äro förtviflade – ja, hvad betyder det. De har slagit sig ned på stadens mark. Räcker inte det skälet till vräkning?

Bostadsförhållandena och den alarmerande bostadsbristen debatterades i stadens fullmäktige vid ett flertal tillfällen och den 21 juni 1899 efter en lång debatt beslöt Stockholms stadsfullmäktige att kommunen fortsättningsvis var skyldig att sörja för sina invånares bostadsförhållanden. Staden upp-

förde därefter ett antal nödbostäder för att råda bot på den värsta bostadsbristen och för att kunna erbjuda de mest utsatta tak över huvudet. En rad saneringar av de slitna och nergångna kvarteren inleddes. Detta innebar att de gamla kåkarna på Parmmätaregatan successivt revs. Maria Sandel och hennes mor tvingades flytta 1905. De erbjöds då en bostad bestående av ett litet spisrum i en av barackerna i Stads-
hagen, i de s.k. Skogshyddorna som utgjorde nödbostäder för de allra fattigaste.

I ett spisrum var den enda värmekällan en kakelugn, som samtidigt fungerade som spis. De två låga långsmala barackerna med tjugo lägenhetsrum i vardera var visserligen nyligen uppförda, men förhållandena i de här barackbostäderna hade mycket övrigt att önska. Skogshyddorna låg i Flemminggatans västliga ände, där låg också den enda vattenpumpen för hyresgästerna.

Flemminggatan blev också med sina arbetsplatser, fabriker och det dagliga folklivet det som utgör den mest framträdande miljön i Maria Sandels senare böcker. I debutboken, novellsamlingen *Vid svältgränsen* som utkom 1908, beskriver hon bostadslängan på Mariebergsgatan som "en grå, tryckande ful hyreskasern" och sitt hyresrum som "en cell i den stora proletärkupan".

Från och med nu och fram till sin död 1927 bodde alltså Maria Sandel i ett litet mörkt rum med kakelugnsspis på Mariebergsgatan och försörjde sig och sin gamla mor genom hemstickning. När modern dog 1908 blev Maria helt ensam. De hemarbetande textilarbeterskorna var de som hade de sämsta lönerna av alla, men Maria Sandel kunde, efter 1908 då hennes första bok utkom, dryga ut sin inkomst med återkom-

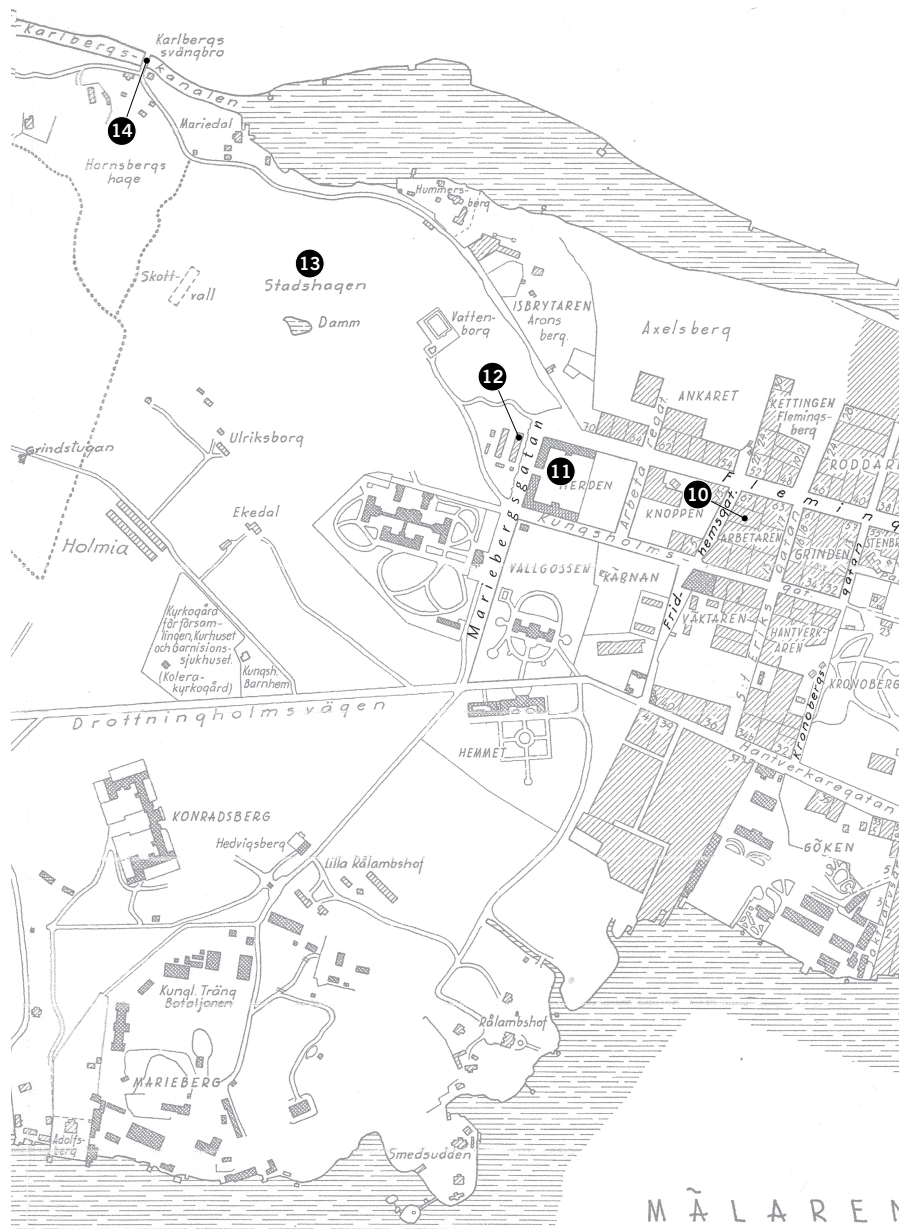
mande, men blygsamma honorar från förlagen för sitt författarskap. Hon erhöll även vid ett par tillfällen stipendier som hjälpte henne att få möjlighet att skriva. Moderns död 1908 blev dock ett hårt slag för Maria Sandel. De båda kvinnorna stod varandra mycket nära. I ett brev till kritikern Ellen Kleman, som var en av de få som recenserade Maria Sandels första bok *Vid svältgränsen* uttrycker hon sin sorg; "...det skulle varit mig en glädje att personligen få tacka er, men min mors död – Ja, den inträffade för några månader sedan, men ännu ... Eder tacksamma Maria Sandel."

Maria Sandel bodde från 1905 och fram till sin död i ett spisrum i en av arbetarbarackerna, de s.k. Skogshyddorna, vid Fleminggatans västra ände.

Foto: Axel Malmström, Stockholms Stadsmuseum

Redan i mars 1899 hade bostadsförhållandena i Skogshyddorna vid Fleminggatans slut blivit så bedrövliga att en av de boende besöker *Social-Demokraten*s redaktion för att slå larm. Detta resulterar i att reportern Holger W tillsammans

med en medarbetare gör hembesök för att med egna ögon se hur det står till. Artikeln införs 22 mars 1899 i tidningen och av vad de får se kan knappast larmet ha varit överdrivet;

Stadshagens baracker

"När man ska göra väl, så ska man göra det riktigt" sa häromdagen en person åt oss, som gjorde oss uppmärksam på förhållandena i barackerna i Stadshagen. Han ansåg också, att när baracker byggas upp så böra de på en gång byggas så, att de åtminstone kunna utestänga drag och fukt i största möjliga mån. Så vore emellertid ej förhållandet här, påstod han.

Vi gingo sålunda dit för att personligen öfvertyga oss om hur där är ställt.

Om man i den hala backen, utan ett sandkorn – ty sand kostar man ej på – kan klänga sig upp, så står man då utanför en af de fem dörrar som finnas på barackernas långsidor.

Kallt och fuktigt

Vi besöka på måfå en familj i en hörnlägenhet och finna här ett rum med kakelugnsspis. Röken går ej ut den riktiga vägen, utan måste hustrun öppna dörrarne på vid gafvel så snart hon eldar i spisel. Röken går då ut, men kylan tränger in, och det lilla barnet, som ligger i vagnen med sin difflaska, fryser och får hosta och snufva. Sängkläderna bli kalla och fuktiga, vattnet droppar från väggarna och rinner i stora floder fram på golvet, vid panelen bildas en krans av svamp genom fukten och i golfvets springor framme vid kakelugnsstenarne viftar den kalla luften upp och kyler på ben och fötter.

Det värsta är med den lilla. Han får andas så rå, kall och fuktig luft, har svårt att hålla sig ren, ty det är icke så godt att i ett så kallt rum vara naken någon stund. Renligheten får vika för fruktan för förkylning och ändå förkyler han sig. Nu ligger han i vagnen och plockar på det lappiga täcket med sina

magra, blåfrusna händer. Han är för liten att kunna tänka på hvad han egentligen förbrutit, som redan i lindan skall få veta utaf samhällets hårda, kalla hjärta för sina små.

Hvad man betalar

Hur mycket betalar ni för ett sånt här rum?

10 kr, betalas för lägenheterna "åt gatan" och 9 kronor för dem "åt gården".

"Åt gården" var detsamma som åt skogen och "åt gatan" var neråt Kungsholmens skola till.

Vi gingo in i flere lägenheter, och en del funno vi vara ganska varma. Hörnlägenheterna voro nog sämst – men här var man lycklig nog att ha endast en mellanvägg. Ty naturligtvis höres genom den tunna brädväggen allting och då är ju skönt att slippa bullret åtminstone på en sida. Men på flere ställen hade ytterväggen spruckit isär, så att draget spelade in och kylde och i flere lägenheter rökte det in förskräckligt.

Kontraktets bestämmelser

Af kontraktet mellan hyresgästerna och "aktiebolaget Billiga bostäder" framgick att uppsägningstiden är en månad och uthyrningen sker också blott på en månad i taget. Inneboende eller – hundar får ej hysas och "dryckenskap, äfven utan våldsamma eller störande uppträden" föranleder avhysning. Genom en massa bestämmelser om snygghet etc. har också vice värden makt att utan vidare afhysa hyresgästerna, ty alltid äro väl några anmärkningar att framställa – vid behof.

"Renhållningen"

Till renhållningen, som icke består uti att hålla gångstigar eller vägar i ordning utan endast att hålla rent afloppet vid vattenkastaren å Fleminggatan samt å ett annat ställe, betalar hvarje familj 15 öre i månaden. Nu är frågan också att för tvättstugan

taga 25 öre i månaden af hvarje familj – om de tvätta där eller ej. Detta sista torde väl ändå vederbörande tänka närmare på innan de bestämma en sådan extra kontingent till de icke alls billiga hyrorna.

Den här renhållningen skulle nog alla gärna betala till om den t.ex. garanterade skottade gångar och litet sand i backen.

Allting dyrt

Bränsle få naturligtvis hyresgästerna hålla sig själfva, och om lägenheterna äro kalla, så förstår man att det är dyrt att hålla inne något så när värme. Koksen kostar ju ända upp till 1:50 pr hl. Och veden är ju också skäligt dyr.

Oss förefaller det emellertid, som om bolaget "Billiga bostäder" kunde lämna sina lägenheter billigare än hvad nu är fallet, d.v.s. ännu mera göra skäl för sitt vackra namn.

En barack inbringar pr år 2,280 kronor. Skulle icke det nedlagda kapitalet kunna amorteras med något lägre hyror? Vi hoppas det för de fattigas skull.

**Kvinnor och barn vid port nr 15 i en av Skogshyddorna.
Foto: Stockholms Stadsmuseum**

Reportaget hade avsedd effekt. Den 28 mars, alltså bara någon vecka efter att rapporten hade publicerats, besökte representanter för bostadsföretaget Aktiebolaget Billiga bostäder området för att inspektera missförhållandena. Signaturen Holger W. refererar i *Social-Demokraten* deras besök och berättar samtidigt att en av hyresgästerna – nämligen den som anklagades för att ha kontaktat tidningen – vräktes med omedelbar verkan;

Barackerna i Stadshagen

Med anledning af vår redogörelse för dessa baracker och våra anmärkningar mot en del missförhållanden där, ha nu Aktiebolaget Billiga bostäders styrande varit därute och inspekterat. Hoppas hyresgästerna få nytta av detta. Den hyresgäst som misstänktes att ha föranlett Soc.D:s ingripande lär ha fått en uppsträckning och besked om att fortast möjligt få packa sig därifrån. Visserligen är det väl icke så stort nöje att bo därute, men för att icke en oskyldig skall få lida, så vilja vi här meddela vederbörande att vi icke kände någon af barackens hyresgäster förut utan ditkallats af en person som lyckligtvis står utom bolaget Billiga bostäders räckhåll. Att vi besökte en hel del familjer var ju naturligt alldenstund det meddelande vi fingo var ytterst knapphändigt och ofullständigt, men icke kunna väl dessa familjer hjälpa att frågvisa tidningsmän tränga sig in till dem.

En dylik hämnd – om den nu skulle utkrävas – bedrar ej vederbörande.

Det var hit till Skogshyddorna i Stadshagen och till adressen Mariebergsgatan 1, som en av *Social-Demokraten*s reportrar ställde kosan den tredje november 1913 för att göra en intervju med Maria Sandel strax efter att hennes bok *Virveln* kommit ut. Hon ansågs vara skygg och tillbakadragen och undvek

i möjligaste mån all offentlighet. Kanske berodde detta delvis på hennes hörselskada, men hon tycks även ha varit stolt och ovillig att låta bättre bemedlade vänner hjälpa henne. Efter ett antal försök lyckades tidningsreportern träffa henne på Mariebergsgatan och hans referat från besöket hos henne infördes i *Social-Demokraten* den 3 november 1913.

Ett besök hos Maria Sandel

Det var med en viss tvekan jag en eftermiddag gick att uppsöka Maria Sandel för att om möjligt få veta något om hennes nya bok från storstrejkens dagar. Jag var nästan säker på att jag gick förgäves, ty av gammalt visste jag att Maria Sandel är svår att träffa och har man äntligen lyckats finna henne, berättar hon gärna om allt möjligt annat man vill veta utom det, som rör henne själv. Rör man vid den strängen, kryper hon som snigeln in i sitt skal och det är slut med meddelsamheten, ty vad Maria Sandel hjärtligast av allt avskyr är offentligheten.

Den här gången har jag åtminstone tur att träffa henne hemma och innan jag vet ordet av, är jag placerad i ett soffhörn. Så småningom kommer jag fram med vad jag har på hjärtat, men Maria Sandel låtsas ej förstå. Hon skrattar åt alla mina frågor och visar istället på ett gammalt skrin, som står på bordet och ber mig se närmare på det.

"Det har en gång i tiden tillhört min mormors mor" säger hon nästan ömt och låter handen smekande glida över det maskstungna locket. Och nu har hon kommit riktigt i tagen, att visa sina skatter. Där är gamla smycken och schalar, fotografier och många andra små relikier från gångna tider och om allt har hon något att berätta. Ur en låda plockar hon fram en liten vac-ker arbetad svampdosa från tredje Gustavs dagar och ur en annan ett nålhus av ben som säkert prytt någon liten frökens sybord för 100 år sen. Så lyfter hon försiktigt ned en liten statyett från en hylla och räcker mig den. Det är ett konstverk av

Eldh och en gåva av Branting – den sätter hon kanske främst bland alla sina minnen.

Till slut vaknar jag dock upp ur gammeldagsstämningen som alla de vackra gamla tingen och deras historia framkallat och jag erinrar mig, varför jag kommit. Det var ju den nya boken från Tidens förlag jag ville veta något om.

Ett av de få foton som finns på Maria Sandel. Foto: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

"Ja", säger Maria Sandel, "vad skall jag väl säga om den? Det är en bok om människoöden, den som så många andra. Men vad jag närmast menar med den är att ge en skildring av hur industrialismen fullständigt kan fördärva ett människoliv. Första delen av boken skildrar livet på chokladfabriken Malvan. Den är som de flesta andra fabriker en pesthåla i moraliskt hänseende. Hit kommer direkt från skolbänken en ung flicka – Magda – och det är hennes öde jag berättar, hur hon så småningom i grund fördärvas och till slut alldeles går under."

"Då kan man knappast kalla den enorstrejksbok?"

"Nej, inte gärna. Magda berörs ej alls av strejken. Men hennes kamrater, vänner och anhöriga äro med i striden och det är deras liv, deras hänförelse och deras förtvivlan över nederlaget jag skildrar i bokens senare del."

"Men nederlag var det väl ändå inte?"

"Må så vara. Men åtminstone kändes det så i den första smärtan och grämseln."

"Nå, har ni planer på något nytt arbete?"

En glimt tändes i Maria Sandels ögon. "Nej detta är min sista bok, ty skriva böcker är det värsta jag vet. Varför jag gör det? Ja, det vet jag knappast själv. Förr trodde jag att jag kanske gjorde någon nytta med mina böcker, därför att jag säkert bättre än många andra känner arbetarnas liv och förhållanden, men den tanken har jag för längesen övergivit. Förresten tror jag inte att någon köper mina böcker. Åtminstone inte arbetarna. Bonnier har för övrigt sagt mig att arbetarna ställt sig mycket likgiltiga mot Familjen Vinge och därför, som sagt, detta blir min sista bok."

Och hon bekräftar sina ord med en värtalig gest. Men jag säger henne att jag hoppas hon snart kommer att ångra sig och det ej dröjer allt för länge innan nästa bok ser dagens ljus. Maria Sandel skakar avvärjande på huvudet, men hon ler samtidigt och det leendet kan tydas som ett halvt löfte. Så tar jag avsked men dessförinnan påminner hon mig om att snart komma igen. Ty jag har ju inte fått se alla hennes gamla saker i dag, en hel del äro ju nerlagda, men till nästa gång skall hon taga fram dem allesammans ur sina gömställen. Och jag lovar och går."

A.-L. H.

Om bostädernas kvalitet var låg och misären stor bland arbetarfamiljerna och de fattigaste av stadens invånare, så var viljan att ändå försöka göra bostäderna trivsamma och så be-

boeliga som möjligt väldokumenterat i Maria Sandels böcker. Här är ett exempel ur hennes novellsamling *Vid svältgränsen* där en ensamstående hemsömmerskas lilla bostad ingående beskrivs:

Det rum Emma Vidén kallade för sitt, var beläget å nedre botten af ett fallfärdigt tvåvåningsruckel och hade sin ingång direkt från en liten återvändsgränd.

Taket, som var så lågt, att en storsvuxen man icke kunde stå rak under det, var beklädt med papp, hvilken hängde pösigt och på åtskilliga ställen visade de svartnade takbräderna genom sina refvor.

Aftapetens ursprungliga färger fanns ganska litet kvar, dessa hade nämligen genom inverkan af fukt och lång tjänstgöring sammanflutit till ett obestämdt gulgrått.

Utanför det enda fönstret stod en snödrifva upp ett par tum ofvan blecket, och innanför de dubbla rutorna låg en ojämn isvall, medan hörnet, där ytterväggarna möttes, hade sin tapet glittrande af fukt.

Trots allt detta var dock rummet ingalunda otrefvligt, ty det torftiga bohaget var ordnad med synbar smak. Ingen billig grannlåt fanns att se, väggarna voro utan alla prydnader på ett undantag när, nämligen ofvan soffan, där Walter Cranes "Kommunen" lyfte sina väldiga vingar och tycktes öfverskugga det lilla hemmet.

På ett bord som var betäckt av en hvit, virkad stjärnduk, stod det ofvannämnda barnporträttet under de flikiga bladen af en vacker växt och omgifvet av bjärta bokband, häften och tidningar.

Infogad vid vrån vid kakelugnen, stod en träställning, hvars inre doldes av ett blomligt förhänge, och som synbarligen utgjorde husets ekonomiafdelning, ty på dess öfversta skifva stod ett illa medfaret fotogenkök jämte en fylld vattenhink och

skopa. På golfvet lyste trasmattornas ränder varma och dammfria ända till maskinens närmaste omkrets, där trådändar och tygremсор lågo kringströdda, och där två väldiga högar av vit väf syntes, den ena väntande på sömmerskans flit, den andra vittnande om densamma.

Med få ord: hela det lilla hemmet verkade som ett nödrop genom sammanbitna tänder af en själsstark, kämpande för lifvet och besluten att vinna.

Kanske beskriver Maria Sandel här sitt egna spisrum på Mariebergsgatan, där hon bodde kvar fram till sin död 1927. Eller kanske var det någon väninnas eller grannes bostad hon så i detalj berättar om. Vilket det var kommer vi aldrig att få vetskap om, men vi kan vara säkra på att det hon beskrev var något hon själv upplevt.

Kungsholmen idag

Det är inte lätt att föreställa sig hur Kungsholmen tedde sig för hundra år sedan, men i flera av Maria Sandels böcker finns färgstarka beskrivningar som ger läsaren levande bilder av gatulivet, bostäderna och de många fabriksarbetsplatserna.

I novellen "Min gata" ur *Vid svältgränsen* promenerar en ung kvinna längs Fleminggatan från sin arbetsplats och västerut mot sin bostad i Stadshagen.

Genom hennes iakttagelser får vi en tidstrogen skildring av hur Fleminggatan tedde sig runt förra sekelskiftet. Där det tidigare låg fabrikslokaler, magasin, mjölkbodas och ölkaféer finns idag moderna designbutiker, restauranger och kafeterior. Längs Flemminggatans östra del ligger idag Stockholms

tingsrätt och strax intill Tekniska Nämndhuset, som är beläget på gamla Separatorfabrikens plats. Endast det vackra kontorshuset med dess järngrindar har bevarats.

Det är alltså inte mycket kvar idag som påminner om hur Flemminggatan tedde sig för drygt hundra år sedan. Men den som vandrar upp längs Flemminggatan kan vid husnummer 24 stöta på en informationstavla med ett citat av Maria Sandel från berättelsen "Min gata" och strax intill i det nybyggda bostadskomplexet vid S:t Eriks sjukhus har en liten gatstump blivit uppkallad efter henne; Maria Sandels Gränd.

Maria Sandels Gränd vid S:Eriks sjukhus.

Foto: Kjersti Bosdotter

Böcker av Maria Sandel

Vid svältgränsen och andra berättelser: skildringar ur stockholmslivet, 1908

Familjen Vinge: en bok om verkstadsgossar och fabriksflickor (Social-Demokratens originalföljetong, 1909), 1913, 2015

Virveln, 1913, 1959, 1975

Hexdansen, 1919

Droppar i folkhavet, 1924, 1978, 2009

Mannen som reste sig, 1927

Maria Sandel var Skogshyddornas poet och hennes dikter infördes i Social-Demokraten. Hon var bara några år över trettio även om hon föreföll betydligt äldre. Rolfs mor hade också tidigare varit granne med Sandels, på Parmmätaregatan uppe på Kvarnberget. Där hade Sandels haft en liten matvarubutik i en senare utdömd och nu riven kåk.

Per Anders Fogelström; Mödrar och söner, 1991

Plötsligt kom någon fram direkt till mig där vi i stor karavan vandrade fram en väg mellan ängarna. Hon hade en utsliten arbeterskas gråa hy och fårade drag, med det för döva karakteristiska intrycket av slutenhet över ansiktet. Men bakom och igenom detta bröt något egenomligt lysande fram – intelligens – egenartat kynne. Det var Maria Sandel.

Ellen Kleman; Idun 1927